

STAVEBNĚHISTORICKÉ PRŮZKUMY, DĚJINY UMĚNÍ A PERIFERIE

PHDR. DALIBOR PRIX, CSC.

Přehlédneme-li alespoň letmo odbornou publikovanou produkci uznávaných historiků umění či badatelů specializujících se na dějiny architektury, bez obtíží nalezneme řadu významných statí osvětlujících vztah mezi dějinami umění a stavebněhistorickými průzkumy.¹⁾ Ten je v nich chápán jako velmi úzký; třebaže totéž lze říci také o vazbách tohoto typu průzkumů k jiným disciplínám. S nemalou a svým způsobem i nepatřičnou nadsázkou můžeme provázanost dějin umění a tzv. SHP účelově přirovnat třeba k pověstným siamským dvojčatům. Oboustranně prospěšné vzájemné sepětí je natolik těsné, že jsou-li od sebe dějiny umění a stavebněhistorické průzkumy odděleny, téměř vždy chřadnou, ba přímo odumírají. A to přesto, že každá z obou položek – na rozdíl od siamských dvojčat – má jinou genezi a jejich zřetelnější srůst je ve větší míře patrný v několika vlnách teprve od průběhu 19. století. V prostředí českých zemí až na přelomu 19. a 20. století došlo k většímu vzájemnému prolnutí, když do té doby převažující praktikující architektky v roli průzkumníků pozvolna začali střídat erudovaní historici umění. Třebaže vývojová linie zdaleka nebyla přímočará a procházela nejroztodivnějšími peripetiemi, od čtyřicátých let 20. věku se už převážně nepochybovalo o užitečnosti či přímo nezbytnosti takové symbiózy. Na kvalitativně i kvantitativně novou úroveň u nás od padesátých let 20. století stavebněhistorické průzkumy posunulo olbřímí úsilí Státního ústavu pro rekonstrukce památkových měst a objektů (SÚRPMO), provázené i umožněné propracováním průzkumné metody. Ta se zrodila v kruhu osobností soustředěných kolem Dobroslava Líbala²⁾ a přirozeně byla využívána a cílová-

1) Jen ilustrativně a namátkou lze uvést např. *Petr Macek*, Ke vztahu stavebně historického průzkumu a dějin umění, in: Sborník Společnosti přátel starožitností. 4. PhDr. et JUDr. Dobroslavu Líbalovi k významnému životnímu jubileu. Praha 1996, s. 19–23; *Pavel Kalina*, Od průzkumu k interpretaci. Průzkumy památek V/1, 1998, s. 1–2; *Richard Biegel*, Dějiny umění a stavebně-historický průzkum, in: Tvarujete si sami? Sborník 3. sjezdu historiků umění 25.–26. září 2008 (eds. Milena Bartlová – Hynek Látlal). Praha 2010, s. 125–129; *Jana Čevonová*, Vývoj stavebněhistorického průzkumu v českých zemích: Od počátků k polovině 20. století. Zprávy památkové péče LXXIV/5, 2014, s. 355–366. Téměř legendární se stala přednáška Mojžíra Horyny na konferenci Dějiny staveb, přednesená 11. dubna 2003 v Nečtinách.

2) Z bohaté literatury připomínám jen namátkou něco titulů z poslední doby: *Dobroslav Líbal – Václav Bašta*, Podíl Státního ústavu pro rekonstrukce památkových měst a objektů na obnově československé architektonické kultury. Památky a příroda 4/7 (39), 1979, s. 385–450; *Otakar Nový*, Dr. Dobroslav Líbal – tři čtvrtě století, in: Jubilejní sborník věnovaný Dr. Dobroslavu Líbalovi k jeho 75. narozeninám pracovníky Státního ústavu pro rekonstrukce památkových měst a objektů. Praha 1986, s. 98–107; *Jan Muk*, Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů – 35 let služby kulturnímu dědictví. Pozemní stavby 37/4, 1989, s. 147–152; *Josef Němec*, Místo a úloha SÚRPMO ve druhé polovině 20. století – Pohled na Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů a jeho odkaz s postupem let, in: Historická inspirace. Sborník k počtům Dobroslava Líbala (eds. Martin Kubeřík – Milan Pavlík – Josef Štulc). Praha 2001, s. 311–320; *Petr Macek*, Standardní nedestruktivní stavebně-historický průzkum (druhé rozšířené a upravené vydání). Odborné a metodické publikace SÚPP, sv. 23, Praha 2001 (úvodní pasáže); *Josef Němec*, Místo a úloha SÚRPMO ve druhé polovině 20. století. Zprávy památkové péče LXIV/6, 2004, s. 496–499; *František Kašíčka*, Počátky organizovaného SHP v bývalém SÚRPMO. (Ohlédnutí za průzkumovou teorií a praxí po polovině 20. století.) Sborník 4/2006. Sborník příspěvků ze 4. konference stavebněhistorického průzkumu uspořádané 31. 5. – 3. 6. 2005 v Poděbradech. Poznávání a dokumentace staveb. Praha 2006, s. 29–34; *Milena Hauserová – Jiří Bláha – Vladislav Razím – Petr Macek*, Dějiny a současnost stavebněhistorického průzkumu, in: Vladislav Razím – Petr Macek a kol., Zkoumání historických staveb. Praha 2011, s. 23–31; *Jana Pařízková*

na do podrobností především v Praze. Protože směřovala ke koherentnímu systému, dala se jako inspirační vzorec záhy aplikovat i mimo českou metropoli. A podobně pozitivně lze hodnotit i další zkvalitnění a rozvoj metod stavebněhistorických průzkumů takřka kontinuálně sledovatelný přibližně od poloviny devadesátých let minulého století.

Zatímco ve „stověžaté matičce“, v jižních Čechách, v Olomouci nebo v Brně se význam dějin umění v této pomyslné dvojici mnohdy jevil a jeví z nejrůznějších vnitřních i vnějších důvodů jako vyrovnaný, až dominující – což může být v určitých badatelských kruzích mimo „čisté“ historiky umění pocíťováno s větší či menší mírou nelibosti –, v některých okrajových a umělecky i hospodářsky chudších oblastech českých zemí tato zdánlivá asymetrie často neplatí. Dosud v nich totiž chybí četnější souhrnná uměleckohistorická zpracování regionálního architektonického vývoje, zejména pro starší období zahrnující středověk, raný novověk a barokní epochu, prověřená vzájemnou konfrontací autorsky různých pojetí. Za takové situace nabývají kvalitní stavebněhistorické průzkumy na významu ještě více, než je tomu v centrech či na územích s prohloubenějším stupněm poznání. Zpracovávají mnohdy s nevšedním úsilím i ambicemi v badatelsky pionýrských podmínkách, pomáhají spoluutvářet vnímání širších dějin vybrané oblasti a bazální, faktograficky dosti spolehlivou poznatkovou síť. Ta pak usnadňuje formulování elementárních tezí uměleckohistorického vývoje daných krajin; přirozeně pouze za předpokladu, že historici umění mají co nejméně komplikovanou možnost číst tyto průzkumy,³⁾ opravdu je studují a selektují i kriticky přehodnocují nejrůznější hypotézy obsažené ve výsledných zprávách SHP.

Nastíněnou tezi lze docela názorně ilustrovat na příkladech jižní Moravy, východních Čech nebo moravsko-slezského pomezí, kde v rozsahu středověkého a renesančního umění, zvláště stavitelství, scházejí početnější syntézy prostorově i tematicky překonávající opakované rozbory několika málo špičkových staveb v regionu. Anebo dostupné syntetické publikace a studie vykreslují celkový obraz špatně slučitelný s dojmem návštěvníka míjejícího při svých cestách objekty do popsaného celku nezahrnuté, či v něm zjevně nedocenené. Takovým příkladem může být třeba tzv. české Slezsko nebo obecněji moravsko-slezské pomezí, z něhož se kupříkladu do stěžejního výkladu románského stavitelství a umění⁴⁾ z roku 1983 nedostala jediná památka. To bylo přirozeně způsobeno nedostatečným poznáním území; jeho obraz v tomto směru se však za následující necelé čtyři dekády nezměnil. Přitom řada cenných konkrétních poznatků se mezitím usadila v textech jednotlivých stavebněhistorických průzkumů. Pokud by v silách a možnostech zajímavých se čtenářů bylo pročitat tyto průzkumy a z nich si samostatně znovu skládat celkovou představu, vyvstal by před nimi přece jen jiný obraz, pozvolna zaplňující docela zajímavými stavbami domnělou kulturní pustinu 12. a 13. století. Z těchto staveb přitom leckteré – třeba kostel sv. Benedikta v Kostelci u Krnova nebo kostel Panny Marie (dnes Božího těla) ve Staré Červené Vodě – mají potenciál modifikovat i celkové výklady dějin umění v českých zemích a do jisté míry i v celé střední Evropě. Nastíněná disproporce mezi dostupnými pracemi o uměleckohistorickém vývoji českého Slezska na jedné straně a informacemi ukrývanými se ve složkách stavebněhistorických průzkumů ovšem neplatí jen pro nejstarší románské, respektive pozdně románské období. Mnohem početnější jsou podněty a poznatky z éry gotiky, renesance i baroka. Dějiny umění a architektury jsou zde na tom poněkud lépe, jen co se týká stylových epoch 19. a 20. století, a to hlavně zásluhou Pavla Zatloukala, Jindřicha Vybírala a v posledních letech zejména Pavla Šopáka. O to více potom vystupuje do popředí záslužná role stavebněhistorických průzkumů, v tzv. českém Slezsku a na přilehlém teritoriu severovýchodní Moravy nejednou zpracovávaných s velkou pečlivostí a metodickou příkladností. Jejich tradici zde zahájili po 2. světové válce významní čeští i moravští historici umění, zprvu Viktor Kotrba, o málo později třeba Lubor Machytka. Po nich následovali v sedmdesátých letech 20. století „vyslanci“ Státního ústavu pro rekonstrukce památkových měst a objektů a tuto

Čevonová, Vývoj stavebněhistorického průzkumu v českých zemích: Od poloviny 20. století do roku 1989. Zprávy památkové péče LXXV/1, 2015, s. 33–48; Jan Beránek – Petr Macek a kol., Metodika stavebněhistorického průzkumu. Národní památkový ústav. Odborné a metodické publikace 70. Praha 2015 (příslušné pasáže).

3) V této souvislosti považuji za nezbytné znovu upozornit na velmi vážné nebezpečí, které v sobě skrývá nedávný nový návrh zákona o státní památkové péči předložený Ministerstvem kultury, počítající se stavebněhistorickými průzkumy jako s neveřejnými materiály!

4) Anežka Merhautová – Dušan Třeštík, Románské umění v Čechách a na Moravě. Praha 1983.

5) V jejich stopách dnes kráčí především Petra Kaniová, Lucie Augustinková a dílem i Jana Koudelová a další.

fázi značkují docela slavná jména, jako například Jan O. Eliáš či Mojmír Horyna. S nimi dorazila do regionu i propracovaná líbalovská metoda, která převrstvila některé z místních pokusů, jakkoliv není na místě upírat zásluhy třeba Františku Řezáčovi, Milanu Hlubinkovi a dalším. Kontakty se SÚRPMO či s výsledky jeho práce formovaly v oblasti řadu osobností, jež hrdě pronesly „praporec“ stavebněhistorických průzkumů obtížným obdobím od konce sedmdesátých let 20. věku po polovinu let devadesátých a návazně až do současnosti. Mezi nimi je vhodné vyzdvihnout jméno pilné Dany Kouřilové, která významně rozšířila poznání zámecké a měšťanské, o něco později i sakrální architektury, především v Opavě, a snahou o důkladný, vývojově a konstrukčně logický rozbor každé stavby podstatně ovlivnila část mladší generace v regionu.⁵⁾ Příkladné úsilí o systematickosti a vzájemnou srovnatelnost SHP, kterou v celostátním měřítku podporovali především Petr Macek a Vladislav Razím a další, a o opakovanou a širší využitelnost svědomitých archivních rešerší zase bylo od devadesátých let příznačné pro průzkumy dvojice Antonín Grůza a Naděžda Goryczková.⁶⁾ V textech celé této skupiny badatelů se pak v nestejně míře a s nestejnou hloubkou, avšak vždy alespoň trochu, zračí zvláště v hodnotících kapitolách propojení s dějinami umění. Poučení z jejich obecnějších tezí nebo i polemika s nimi nesporně přispívají ke kvalifikovanosti závěrů. Na druhou stranu zůstává zjevné, že budoucí uměleckohistorické výklady vývoje umění v tomto teritoriu se již nemohou obejít bez znalosti skutečností, ozřejmených právě cílenými stavebněhistorickými průzkumy. Ba, budou se muset vyrovnat s celou řadou obecněji formulovaných badatelských hypotéz, jež jsou obsaženy v závěrečných zprávách průzkumů, ať již je převezmou, korigují nebo i vyvrátí. Průzkumy zde tedy vytvářejí faktografickou bázi, která nejen má upřesňovat či potvrzovat uměnovědné teze, ale v případě většinové absence těchto tezí v regionu se bude podstatnou měrou podílet na jejich nadcházejícím formulování. Stavebněhistorická průzkumná činnost za to může být odměněna ziskem nadřazených systémových a hodnotových soustav, laicky řečeno dodáním vyššího smyslu a širších souvislostí, jež v kategorii výsledných zpráv stavebněhistorických průzkumů z různých vnějších příčin přirozeně nemohou být adekvátně pojednány. K tomu ostatně průzkumy ani nejsou určeny. Krátce shrnuto: siamská symbióza zde čeká na své dovršení a jakékoliv pokusy dvojčata rozdělit by nutně hrubě znesnadnily společensky a nepřímo i ekonomicky kýžené historické poznání.

Na základě v současnosti probíhajícího výzkumu např. ve východních Čechách, na střední a východní Moravě nebo na moravsko-slezském pomezí je zřejmé, že závěry založené na kooperaci dějin umění a stavebněhistorických průzkumů promění vnímání významu těchto periferií. V oblasti středověké architektury to přesvědčivě, třebaže stále nedoceneně, indikovalo již upřesněné poznání stavebního vývoje a významu kostela sv. Mořice v Kroměříži Ivo Hlobil.⁷⁾ Podobný, i když asi nikoliv tak zásadní potenciál v sobě skrývá například torzo středověkého kostela ve Starém Městě u Bruntálu, postupně odhalované archeologickými výzkumy Svatopluka Břízy, Jiřího Kohoutka a dvojice Marek Kiecoň – Michal Zezula. Na jejich základě se pak může stát, že kupříkladu na moravsko-slezském pomezí – položeném v průsečíku vlivů z dolnorakouské oblasti s Vídní, z Olomoucka, Malopolska s Krakovem, ze Slezska s Vratislaví a z horních Uher, zprostředkujících podněty z ještě vzdálenějších, jižněji, západněji a severněji položených území – se při určitém úhlu pohledu dějin umění na středověkou a raně novověkou minulost může z periferie stát končina nikoliv okrajová. A naopak, jako periferní se pak mohou jevit vlivy sporadicky sem přicházející z české Prahy. Konec konců, neuplynulo ještě ani sto let od doby, kdy se v rámci tehdejší úrovně poznatků třeba o středověké měšťanské architektuře zdála být sama Praha na periferii významných kulturních center Západu. A byly to právě stavebněhistorické průzkumy, které Dobroslavu Líbalovi a dalším pomohly sjednat platnost značně odlišné interpretaci. Ačkoliv vždy individuální, přesto na analogickém principu založená záměna hodnocení periferie v oblastní ústředí přirozeně neplatí pouze ve výše zmíněném tzv. českém Slezsku. To bylo jmenováno toliko coby ilustrační případ. Stejně mohou být – a předpokládejme, že i budou – posuzovány v dějinách umění také jiné, dosud opomíjené nebo nedocenené regiony střední Evropy, což se ostatně ukazuje i v případě rozsáhlých zaalpských oblastí bývalé říše. Tam

6) V regionu v tomto pojetí archivního výzkumu a prezentace jeho výsledků do jisté míry pokračuje Romana Rosová.

7) Ivo Hlobil, *Peripetie vývoje a poznání významné středověké architektury*. (Doplňky k průzkumu kolegiálního kostela sv. Mořice v Kroměříži.) Památky a příroda 9/1984, s. 341–345.

jsou v odborné medievistické literatuře posledních desetiletí stále citlivěji vnímány přínosy a specifika na jedné straně třeba Lotrinska a na druhém břehu Rýna pak Hesenska, Dolních i Horních Frank anebo Durynska, kdysi v syntézách přehlížených.

Chce-li však některá dříve podceněná končina dosíci zasloužené (nemám na mysli přemrštěné) pozornosti a adekvátního vřazení do celistvého přehledu vývoje umění, nezbyvá, než si odpovídající pozici vybojovat pomocí přesvědčivých argumentů. A pro ně umí velmi dobře poskytnout nezbytné podklady právě stavebněhistorické průzkumy. Jejich výsledné zprávy ovšem představují samy o sobě sice vysoce promyšlený a účelně vnitřně organizovaný, ale značně specializovaný a povětšinou velmi obsáhlý „žánr“. Pro běžného zájemce z ostatních částí společenského spektra jsou obtížně využitelné či jejich výsledky reprodukovatelné bez komplikované reinterpretace a zároveň zjednodušení, což sebou zase nese riziko zkreslení či výkladového posunu. Mnohé z pozoruhodných či alespoň inspirativních poznatků, úvah, hypotéz nebo úhlů pohledu tak zůstávají běžněji neznámé, skryté v objemných složkách choulících se v přítmí několika málo archivů, jsouce ohroženy zapomením či dokonce zánikem. Za těchto okolností proto neztrácí smysl známý a často opakovaný apel na autory jednotlivých průzkumů, aby většinou velmi pracně nabyté závěry svého, nejednou v důležitých detailech po mnohá desetiletí neopakovatelného, badatelského úsilí přetlumočili v odborné studie či knihy, publikovali je, a zajistili tak svým poznatkům bohatší využití nejen dějinami umění a příbuznými obory, ale i širšímu společenství laických zájemců. Pokud přitom autoři průzkumů nepůjdou výhradně cestou dnes tolik skloňované popularizace a naopak oprávněně budou trvat na zachování co nejvyšší odbornosti textů, potom si lze v současných českých, moravských a slezských podmínkách sotva vybrat vhodnější fórum než časopis, jehož stránkami právě začínáte listovat.